

ORTA ƏSR AZƏRBAYCANININ DİNİ KOMPLEKSLƏRİ : XANƏGAHLAR

RAYİHƏ ƏMƏNZADƏ*

Açar sözlər: sufilik, memarlıq, vəqf əmlakı, portal kompozisiyası, məqbərə
Keywords: sufism, architecture, foundation property, portal composition,
mausoleum.

Giriş

Müsəlman Şərqində xanəgahların meydana gəlməsi ilk Abbasi hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə (750 - 945) sufilik təliminin geniş yayılması ilə əlaqədar idi. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, sufilik "mürəkkəb bir hadisə kimi müsəlman dünyasının bütün həyatında öz dərin və silinməz izlərini qoydu" (1, s. 225). O, bir davranış təlimi olaraq İslamda mistik - asketizm doktrinalarını dini təcrübə və sufilərin gündəlik həyatında tətbiq etmək məqsədi daşıyırırdı. Ən əsas xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, "sufilik mahiyyət etibarı ilə tarixən onun mədəniyyətinə aid olan islam institutlarını yaradaraq onları inkişaf etdirdi" (2, s. 3). Xanəgahlar müsəlman cəmiyyətinin bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş, bununla yanaşı, siyaset tarixində də olduqca vacib rol oynayırdı. Qərbi Avropanın dinşunas alimi L. Bəxtiyar ənənəvi sənətkarlıq istehsalı ilə məşğul olan yerli əhalinin sufi ordenlərinə cəlb olunduğunu daim vurğulayır (3, s.182).

---

¹⁴³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Memarlıq üzrə elmlər doktoru

Xanəgahlar dini-mənəvi həyat mərkəzi olaraq İslam dininin mənəvi cəhətlərinə, mərasim və ayinlərə ciddi riayət olunan məkan kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı xanəgahlarda dövlət subsidiyaları və səxavətli vəqf əmlak sahibləri hesabına xeyriyyəçilik işləri də aparılırdı.

Sufilər Dar əl-İslamın sonsuz ərazilərində zəviyə, təkyə (təkkə), qübbə, dairə, dərgah, ribat kimi yerlərdə "...Uca Allaha ibadət etmək üçün yığışırıldılar" (4, s. 83; 5, s. 146 - 150). Tədqiqatçılar qeyd edir ki, "müsəlman ibadətgahlarının funksiyaları, onların memarlıq üslubları kimi fərqli idi" (6, s. 268). Bu hal olduqca təbii idi, çünki bu dini tikililərin memarlıq üslublarına ölkələrin ictimai-siyasi inkişafı, etno-konfessiya xüsusiyyətləri və xalqların mədəni substrat spesifikliyi təsir göstərmişdir (7, s. 111). Maraqlıdır ki, regional sufilik və regional məktəblər (Türk sufiliyi, fars sufiliyi) anlayışı heç vaxt gündəmdən düşməmişdir (8, s. 8).

Orta əsr Azərbaycan memarlığında xanəgahlar ölkənin məfkurəvi və siyasi tarixindəki rolu ilə əlaqədar mühüm yer tuturdu. Xəlvətiyyə, Səfəviyyə, Sührəvərdiyə və digər sufi ordenləri orta əsr mənbələrində açıq şəkildə təsvir edilir. Artıq X əsrdə əl – Müqəddəsi Xoy və Ərdəbildə keçirilən sufi məclislərində iştirakını qeyd edirdi (9, s. 19). Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin dövründə dörd yüzə yaxın dini-xeyriyyə müəssisələri (zəviyə, ribat və xanəgah) fəaliyyət göstərirdi. Eyni vəziyyət Şirvanda da hökm sürürdü (10, s. 250; 11, s. 8). Bu rəqəmlər şişirdilmiş olsa da, olduqca diqqətçəkici görünür. Vinçenzo Alessandri Təbrizin doqquz məhəlləsinin sakinləri olan (təqribən 12 min nəfər) nemətulla və heydəriyyə təriqətlərinin nümayəndələri arasında ədavət olduğunu və davamlı toqquşmalar nəticəsində "...onların şeyx və müridlərinin müxtəlif ölkələrə səpələndiyini" bildirir (12).

Xanəgahların tikinti işləri xüsusi ayrılmış ərazilərdə aparılmasına baxmayaraq, bəzən onlar şəhərlərdə və yaşayış az olan kiçik qəsəbələrdə də inşa edilirdi. Xanəgahların tikintisi zamanı onun bədii memarlıq xüsusiyyətləri xüsusi ilə vurğulanırdı. Belə ki, tikili müdafiə xarakteri daşıyan hündür divarlarla əhatə edilir, kompleksin daxilində isə daş sütun və kenotaflardan (sandıq) ibarət nekropol və dövrünün məşhur adamlarının adları yazılmış epitafiyalar olurdu.

Şeyx türbəsi xanəgahın ideya-düşüncə mərkəzi olub konstruktiv cəhətdən məscidlə bir-birinə bağlı idi. Burada türbə və məscidin

birləşməsi ən çox rast gəlinən kompozisiyalardan biri hesab edilirdi. Yalnız məscidin içərisindən keçdikdən sonra türbəyə daxil olmaq olardı. Məscid və türbənin birləşdiyi sərhəd portalla əhatə olunurdu (13, c.85 – 89).

Pir Hüseyin xanəgahı (Pir Hüseyin ibn Abdullah ibn Übeydullah Şirvani) qədim Şamaxı-Salyan karvan yolunda yerləşən Navahı kəndi yaxınlığındakı ən tanınmış sufi mərkəzlərindən biri idi. Xanəgah Pirsaatçay keçidinin yaxınlığında (XII - XIV əsrlər) yerləşən mənzərəli bir ərazidə inşa edilmiş, qalalar və yüksək divarlarla əhatə olunmuşdur.

Xanəgah kompozisiyası XII - XIV əsrlərdə yaransa da, burada dəfələrlə yenidənqurma və təmir işləri aparılmışdır. Xanəgahların kompozisiya quruluşu onların fəaliyyəti ilə müəyyənləşmiş və dini mərasimlərin keçirilmə tələbi və qaydalarına uyğun olan binaların kompleksindən ibarət olmuşdur. Xanəgah ərazisində tikilən türbə ilə məscid arasında kiçik qaranlıq bir keçid, məscidin cənub hissəsindəki divarında isə düzbücaqlı plan quruluşuna malik mehrab yerləşir. Mehrab zəngin bədii yapma gəc naxışla, türbə isə çoxraklı kaşı bəzəyi ilə tərtib olunmuşdur. Bütün bu xüsusiyyətlər xanəgahın bədii-estetik dəyərini daha da artırır (14, c.77).

Əlincə çayının yaxınlığındakı xanəgah (Naxçıvan MR) bir vaxtlar sufiliyin ən əsas və əhəmiyyətli mərkəzi, həm də ilahiyyatçı və şairlərə himayədarlıq edən müridlərin görüş yeri hesab edilirdi. Dağ silsiləsinin ətəyində yerləşən xanəgah (məqbərə, məscid) qədim nekropol ilə ahəngdar bir görünüş yaradır. Piramida formalı məqbərə (XII sonu - XIII əsrin əvvəlləri, memar Camal - ad-din) ona yaxın yerləşən sütun - günbəz kompozisiyalı məscidin üzərində inşa edilmişdir (1496). Mərkəzdə yerləşən iki sütun (təqribən 90 x 90-95 sm) namaz otağını üç hissəyə bölməlidir. Sütunlar arasındaki məsafə, eləcə də onlardan divarlara qədər olan məsafə təxminən 3.10 - 3.20 m təşkil edir. Binanın xarici interyerindən fərqli olaraq, daxili tərtibatında kərpic və taxtadan istifadə edilmiş, məqbərənin giriş hissəsi Π- formalı portal kompozisiya ilə tamamlanaraq içərisi parlaq firuzəyi rəngli kiçik kərpiclərdən ibarət olan daşlarla doldurulmuşdur. Məqbərənin mehrabı və ətrafindakı panellər oyma üsul ilə işlənmişdir. Biz bu cür nümunələri Azərbaycanın bir çox abidələrində (Mərənd, Cənubi Azərbaycan) görə bilərik (14, s. 96).

İki memarlıq nümunələrinin kompozisiya formasında birləşmə prinsipi Orta Asiya xənəkə nümunələri üçün xarakterikdir. Şeyx Seyfəddin

Səid Boxarzinin (d. 658-1260, XIII - XIV əsrlər) və Nəqşbəndi Şeyxinin məqbərələri üçün sonradan üzərində qüllələr olan qübbəli ziyarətxanalar tikildiyi üçün bu tikililər birləşdirilmiş bir memarlıq orqanizmini təmsil edirlər (15, s. 247).

Sufi kompleksləri təriqət üzvlərinin fəaliyyətinə və gündəlik həyatına, dini münasibətlərin tələblərinə və qaydalarına cavab verən binalar idi. Buraya ibadətə gələnlərin böyük əksəriyyəti nizam-intizam tələblərinə - tək ibadət etmək, zikr tapşırıqlarını yerinə yetirmək, ayıq-sayıq olmaq, oruc tutmaq və bir sıra qaydalara riayət edirdilər (5, s. 91).

Xanəgahlar funksional cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli yaşayış məkanlarını birləşdirirdi. Kompleksə yaşayış üçün istifadə edilən hücrələr, ibadətlə bağlı tikililər (məscid, minarə), ayinlərin icrası üçün tikililər (zikrxana), ümumi toplantı üçün salon (camaatxana), çilləxana - 40 gün oruc tutmaq üçün, təsərrüfat təyinatlı yardımçı tikililər və s. daxil idi.

Böyük xanəgahların iki və ya daha çox həyəti olurdu. Hafiz Əbru Sultaniyədə (XIV əsr, Cənubi Azərbaycan) qoşa minarələri olan "1000 evlik" (hücrə) möhtəşəm portalı olan xanəgahı, bir mədrəsə və Dər-üş-Şəfa (xəstəxana) ilə birlikdə olan bütün xanəgah kompleksinin bir ansambl xarakteri daşıdığını xüsusilə vurğulayır. (16, s. 318).

Təbrizin şərq ətraflarında sahib-divan (vəzir) Rəşid-əd-Din tərəfindən Rab-ə-Rəşidi adlı universitet şəhərciyi salınmışdır (Təbriz, 1300). Vəqfin mülkü olan bu kompleks haqqında tədqiqatçı S. Bleyerin yazdıqları əsasında öyrənirik ki, burada bütün nəhəng ansamblın əsas tərkib hissələrindən biri olan xanəgahların yenidən qurulma işlərinə cəhd edilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, fasadı böyük monumental portal şəklində hazırlanmış bu tikili mərkəzi ictimai otağı, eyvanı, həyətyanı sahəsində otaqları olan kvadrat şəkilli bina idi. Lakin bu binanın çox güman ki, daha əvvəllər nəhəng və qübbəli tikili olması da mümkündür. Mövcud otaqların bəziləri olduğundan daha yüksəklikdə yerləşirdi. Burada həm də portalın arxasında mətbəx, bir neçə otaq (sarayça və ya hücrə), vestibüllər və ya dəhlizlə ayrılmış şeyxin otağı vardı. (17, s. 272). S. Bleyer eyni zamanda "suffayi-buzurq" - böyük bir evan, "saxn" - iclas otağı, "tənəbi" - yay otağı, "şahənşahlar" - sufilərin ayinlərini izləmək üçün qonaqlara ayrılan xüsusi yerlər, "tabhana" - qış salonundan, bu salonun üstündə yerləşən, "təyinatı aydın olmayan"

"rəvzanat əl-həyət" dən, üzəri vestibüllərlə örtülən "dəhliz" lərdən bəhs edir. (17, s. 272).

16-cı əsrə aid Buxara vəqf sənədlərinin "oxunması"na əsaslanaraq çoxhəyətli xənəkələrin yenidən qurulmağa cəhd edildiyi bildirilir (18, s.129). Orta Asiya xənəkələrinə məxsus kompozisiyalara böyük kvadrat və ya çarraz formalı mərkəzi zikrxana salonu və künclərdə yerləşdirilmiş iki mərtəbəli hücrələr, nadir hallarda isə iki və ya üç tərəfli qalereyalar xasdır (Fəyzabaddakı xənəkə) (19, s. 26).

Eyni dövrdə meydana gələn dini komplekslər özündə yüksək humanistik keyfiyyətləri birləşdirir. Bunlara Ərk və ya Əli Şah məscidini misal göstərmək olar (20, s.198). Bu komplekslər ilk baxışdan görünüşündən daha mürəkkəb kompozisiyaya malikdirlər. Burada ikiçərgəli tağla əhatə edilmiş möhtəşəm dördeyvanlı kompleks yerləşir. Kompleksin tərkibinə hər iki tərəfdən simmetrik olan böyük bir məscid, mədrəsə, zəviyə, böyük su anbarı daxildir. Əl-Makrizi Əl-Əzhər məscidinin "sufilər üçün açıldığını" (5, c.30) və Qahirə məscidlərində olduğu kimi burada sufilər tərəfindən müxtəlif zikrlər təşkil edildiyi haqqında məlumat verir. (21,c.15,16).

Əhər şəhərində yerləşən (Cənubi Azərbaycan) Şeyx Şihabəddin Əhər (Mahmud ibn Əhməd Əhari, 625-695.H.) xanəgahı sadə, eyni zamanda mürəkkəb quruluş və formaya malikdir-daxili hissəsi geniş, xarici görkəmi isə monumentaldır. Xanəgahın mərkəzi hissəsinə mərmər hasarla əhatə olunan düzbucaqlı bir həyət (24,15 x16,10 m) təşkil edir. Burada Şeyxin oyma məzar daşı olan kiçik qəbiristanlığı var. Xanəgahda ibadət qaydalarına uyğun olaraq, üzü qəbirlərə baxan insan təkbir (salam) oxumalıdır.

XV-XVI əsrlərdə yaranan Şeyx Şihabəddin Əhəri xanəgahının kompozisiya xüsusiyyətlərinə Türküstanda (Orta Asiya, 1399-1404) yerləşən Hoca Əhməd Yasevinin xanəgahında da təsadüf edilir. Bunlar bağların kölgəsində sufi zadəganlarının toplaşduğu mürəkkəb komplekslərdir. Bu komplekslər bir-biri ilə əlaqəli olan fərqli binalardan ibarətdir - məscid, camaatxana, kitabxana, çoxsaylı hücrə və s.

Orta əsr memarlığının ümumi inkişaf kontekstində, Azərbaycan memarlığının görkəmli nümunəsi olan Ərdəbildə inşa edilən Şeyx Səfi əd-din (XIV-XVII əsrlər) dini kompleksi xüsusi yer tutur. Onun çoxgünbəzli quruluşu indi də şəhər üzərindən aydın şəkildə görünür. Bu mürəkkəb memarlıq incisi əvvəllər sufi xanəgahı kimi fəaliyyət göstərirdi. Abidə əsrlər boyu yaşamış və burada

dəfələrlə yenidənqurma və təmir işləri aparılmışdır. Onun kompozisiyasına ahəngdar şəkildə birləşdirilən- Cənnətsər məscidi (XIII əsr), Qəndilxana məscidi (XVI əsr), Şah İsmayı (XVI əsr) və Çinnixana məqbərəsi (XVI əsr), digər inzibati və köməkçi binalar daxildir. Şeyx Səfi məqbərəsi (XIV əsr, memar Əvəz Məhəmməd oğlu) - düzbucaqlı həyət konfiqurasiyasına malikdir. 1318-ci il miniatürünə görə ("əbvab əl-bir", Qazaniyyə), bu dini kompleksin ideyası kompleks boyunca əhatə olunan hasarlarda və portallarda vurgulanmışdır. Qumbada getmək üçün portallarla ayrılmış bir neçə həyəti keçmək lazımlı gəlirdi.

Şeyx Səfi dini kompleksində "alt-qapı", "zəncir-qapı", "darvaza və mərmər" və nəhayət, kompleksin ən əsas və son həyəti yerləşir ki, bu monumental tikililər ucalan günbəzlərlə birləşərək həmahəng görünüş yaratmışdır. Türbəyə bitişik olan Qəndilxana məscidi (1526-7) tikilinin kompozisiya quruluşunda mühüm rol oynayır və türbə ilə üzvi şəkildə birləşir (13, s. 88).

Təriqət ardıcılıları hər zaman məxsus olduqları təriqət şeyxlərinin fikirlərini fəal şəkildə təbliğ edirdilər. XIX əsrin sonlarında Qahirədə Orta Asiyadan olan qeyri ərəb mənşəli sufilərin və məğriblərin ibadət etdiyi 18 dini ibadətgah var idi. Tipik Misir təkiyəsinə misal olaraq, 1851-52-ci illərdə Qahirədə inşa edilən Nəqşbəndiyə dərvish ibadətgahını misal göstərmək olar. Misir hökmdarı hesabına satın alınan evlərin yerində Dil-as-samaka küçəsində sufilər üçün böyük bir kompleks-Şeyxin iqamətgahı, ibadətgah, quyu, yaşayış evləri (hücrələr) inşa edilmişdir. Təkiyənin içərisində bağ da salınmışdır (4, s. 32).

Qahirədə Gülsaniyə adlı dini tikili (Gülsaniyə dərgahı), habelə bir neçə zəviyyə inşa edilmişdir. Bu cür tikililər İskəndəriyyə, Hələb, Osmanlı Türkiyəsinin bir çox şəhərlərində (İstanbul, Urfa, Diyarbakır), Krım xanlığında da tikilmişdir. Şeyx Gülsanının təlimləri Xəlvətiyyə məktəbinin və xüsusən də Seyyid Yəhya əş-Şamaxı əl-Bakuvi, əl - Xəlvəti təlimlərinin ideyalarına söykənirdi. (8, s. 29).

Memarlıq kompleksi Gülsaniyə dərgahının sahəsi o qədər böyük idi ki, Ö. Çələbinin burada olduğu vaxtlar 300 nəfər eyni anda burada dua edirmiş. (8, s. 33). Bu kompleksə sufi ayinlerinin icra olunması üçün tikililər, məscid, coxsayılı hücrələr, bir sıra məişət və köməkçi obyektlər daxil edilmiş, sonradan İbrahim Gülsanının məqbərəsi tikilmişdir. Övliya Çələbi Qahirədəki

Gülşaniyə dərgahını belə təsvir edir: "İyirmi pilləli pilləkənlə dərgaha qalxmaq olar. İçəridə gözəl bir fəvvarə var. Buradan yeddi pilləli pilləkənlə həyətə qalxmaq olur. Mərmərlə örtülmüş həyətdə qübbə, İbrahim Gülşani və onun əcdadlarının məqbərəsi vardır. Həyətin kənarları boyunca dərviş hücrələrindən aşağıda sufi və digər təriqət nümayəndələrinin məzarları yerləşir. Bu məzarlar "fiskiyə" adlanır. Qübbədə dəbdəbəli cilçıraqlar və rəngbərəng lampalar var ki, onlar qızıl yazılarla bəzədilmişdir "(8 s. 33).

Trimingem yazırkı ki, "Xəlvətiyə sufiliyin ilkin təriqətlərindən biri hesab olunurdu" (5, s. 70). Rəvayətlərə görə, bu təriqətin əsasını İbrahim əl-Zahid Məhəmməd Nuru əl-Xəlvəti (Ömər, vəf. 800/1397) qoymuş və onun ardınca getməyə qərar verən sufilər üçün davranış qaydalarını tərtib etmişdir. Burada əsas diqqət "fərdi asketizm (zühd) və təkliyə" (halva) yönəlmışdır (5, s. 70). Bu sufi təriqəti bir sistem olaraq əvvəlcə Şirvanda, daha sonra ... bütün Azərbaycan ərazisinə yayılıraq Anadolunun bir çox tayfa və sufi icmalarına, sonra isə Suriya, Misir, Hicaz və Yəmənə yayılmışdır "(5, s. 70). Eyni zamanda Türkiyədəki bu təlimin əsas təbliğatçıları Hacı Bayram (1429-cu il) və Təbrizdən olan babası Ömər Ruşani (1487-ci il) (5, s. 71) idi. Övliya Çələbi yazırkı: "Bilikli insanlar bilirlər ki, böyük şeyxlər iki əsas təriqətə-xəlvəti və nəqşbəndilərə aiddirlər" (5, 85).

Görkəmli alim Seyid Yəhya Bakuvinin məqbərəsi Bakıdakı Şirvanşahlar Saray kompleksinin cənub həyətində yerləşir. Səkkizbucaqlı məqbərənin daxili sahəsi iki hissəyə bölünmüştür. Aşağı hissə-kvadrat şəkilli türbə, yuxarı isə nisbətən böyük sahəni əhatə edərək içəri hissədən günbəz, xarici tərəfdən isə kompozisiyanı tamamlayan dörd və ya səkkizbucaqlı dam ilə örtülmüşdür. Memarlığın vacib keyfiyyət sintezi və dekorativ-tətbiqi incəsənət xanəgahlarının əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Dekorativ bəzək üsulu və üslublarından istifadə nəticəsində xanəgahlarda həqiqətən ahəngdar bir mühit yaradılmış, eyni zamanda dekorasiya bədii vasitə olaraq memarlığı yüksək səviyyədə qavramaq üçün kömək etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat :

1. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965
2. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989
3. Кириллина С.А. Эволюция египетских суфийских братств(XIX- начало XX в.)/ Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. М., 1985
4. Кириллина С.А. Культово-обрядовая практика суфийских братств Египта (XIX – начало XX века)/. М., 1989
5. Дж.Тримингэм Суфийские ордены в исламе. М., 1989
6. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. Алма – Ата, 1989
7. Кныш А. Д. Суфизм. Историографические очерки. М., 1991
8. Александрова Н.Э. Суфийское братство Гюлшанийа. СПБ., 2002
9. Рзакулизаде С.Д. Мировоззрение Баба Кухи Бакуви. Баку, 1978
- 10.Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана Баку, 1982
- 11.Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Baki, 1992
- 12.<http://netref.ru/fazlollah-istoriya-vzaimootnosheniya-irana-s-veneciej-voto.html>
- 13.Амензаде Р. Б. Композиционные закономерности монументальных сооружений Азербайджана XI- XVII веков. Баку, 2007
- 14.Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана, М., 1963
- 15.Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана (с древнейших времен и до середины XIX в.). М.,1965
[منوچهر مرتضوی - مسائل عمرانی ایران. انتشارات موسسه تاریخ و فرهنگ ایران. تیریز، ۱۳۵۸ دهش، شماره ۳۶. شامل ۷۰ صفحه]
- 16.
- 17.Стародуб Т.Х. Средневековая архитектура, связанная с суфизмом: ханака, завия, такия/ Суфизм в контексте мусульманской культуры. М, 1989
- 18.Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX- начало ХХв.). Ташкент,1980
- 19.Юсупова М.А. Бухарская школа зодчества XV – XVIIвв.(Особенности и динамика развития). Автореф. ...дисс.док. арх.. М., 2000
- 20.Бархин М.Г. Архитектура и человек. М.,1979
- 21.Ислам. Энциклопедический слов

Türkçe

Ortaçağ Azerbaycan'ın Kült kompleksleri. Hanegah

Azerbaycan ortaçağ mimarisinin panoramasında hanegahlar, toplumun ideolojisinin ve sosyal-politik hayatının önemli rolüyle tamamen bağlantılı çok önemli bir yere sahiptir. Khanegah'ların ortaya çıkışı, Abbasi Halifleri döneminde, Müslümanların doğusundaki İslâm'ın göğsünde geniş bir tasavvuf-mistik-asfik eğilimin yaygınlaşmasıyla doğrudan koordine edilmiştir.

X yüzyılda, sufizm takipçilerinin sayısı arttıkça (Hoy ve Ardabil'deki tasavvuf majörleri), kurgâhlar arasında gerçekleşen Kengerler tarafından gerçekleştirilen öğretmen-morshitler tarafından tasavvur bilgisinin aktarılması gerçekleştiğinde, "Şeyh-murid" enstitüsünü şekillendirir. Aynı zamanda, dini-felsefi düşüncenin merkezleri olan bu yerler, vakf mülkünün cemaatinin yaşadığı toplumun bir parçası (batı-avrupa "orden") olarak büyük maddi imkanlara sahip büyük yardım merkezleri oluşturuyorlardı. Mekke'ye giden veren Hacılar, misyoner, kınaşlardaki tasavvuf fikirlerini ve tasavvufu çalışmalarını ilan etmeyi amaçlayan kasabada ve ülkelerde dolaşan hermitler için uzak bir yerleşim yerine ihtiyaçları olurdu. Bunların sonucusu "... en yükseklere ibadet amacıyla sufilerin emekli olduğu yerler" idi (Al-Macrizi), bunlar zaviya, tekke, kubbe, ribat, dargah, daira ve diğer fonksiyonlar ve "her zaman monoton olmayan" mimari yer ve üsluptaydilar.

Hanegahların kompozisyon kaynakları, kümesinin gereklilikleri ile şartlandırılmış yapıların işlevsel gerekliliği ve bir dizi belirleyici işaret ile tanımlanan dini yönlerin sırasına göre de farklılıklar vardı. Temanın değiştirilmesi, yapının (karışık) kompozisyonu tarafından belirlenen ana unsurların karşılıklı olarak yerleştirilmesidir. Sınırlı sayıda binanın bulunduğu "evsiz Tasavvuflar" önemli bir yere sahiptir. Bunlardan sadece birkaçı Alinja çay üzerindeki hanegah, Pirsaat çayındaki hanegah ve diğerleri de bize aittir. Önemli bir kalite - mimarlık ve dekoratif uygulamalı sanatın sentezleri içlerinde özellikle derin bir ses çıkarıyor ve stil çeşitliliği ve dekoratif süsleme yöntemlerinin kullanılması sonucunda orada gerçekten

uyumlu bir ortam yaratıldı. Sanatsal bir araç olarak dekor, en avantajlı mimari algısını destekledi.

Yaşamak için gerekli fonksiyonel olarak birbirine bağlı yapılar grubu - hicap, kültür (camii, minare), ziller için salon binaları, zikr (zikrhane), majlisler (cemaathane), 40 günlük oruç (çillehane) ve diğerleri bunlara aittir.

Summary in English

The Cult complexes of medieval Azerbaijan. Khanegahs

In the panorama of medieval architecture of Azerbaijan khanegahs have a very significant place entirely connected with important role of ideology and social-political life of society. The appearance of khanegahs was directly co-ordinated with wide spreading of Sufism - mystic-ascetic tendency in the bosom of Islam in the countries of Moslem East in the period of Abbasid caliphs.

In the X century there grows the number of sufism followers (sufi majlis in Khoy and Ardabil), takes shape the institute "Sheikh-murid", when there happens the transmission of sufi knowledges by tutors-murshids realized in khanegahs in the course of a long time. They were at the same time the centres of religious-philosophic thought, there were centres of large charity having often great material means at the expence of vakf property a part of community (west-european "orden") lived in khanegahs, another one consisted of pilgrims performing hajj to Makkah, to remote dwelling-place for hermits wandering in town and countries with the purpose of missionary, proclaiming ideas and studies of sufism in khanegahs. The last ones were "...the places of retirement of sufis with the purpose of worship to the Most High." (Al-Macrizi), these are zaviya, takiya, kubba, ribat, dargah, daira and other functions and architectural expressions which were "not always monotonous" (Starodoub T)

The sources of composition of khanegahs should be searched in functional necessity of constructions the set of which is conditioned by requirements and the order of religious directions defined by a series of determining signs. Modifying of the theme is in mutual disposition of main elements

determined by the composition of the construction (complex). "Tasavvufs without dwelling" with a limited number of building's have an important place. Only a few of them including khanegah on Alinja-chai, khanegah on Pirsaat-chai and others have come down to us. An important quality - the syntheses of architecture and decorative-applied art gets in them especially a deep sounding and as a result of the use of diversity of styles and methods of decorative ornament there was created a really harmonious environment. The decor as an artistic means promoted the most advantageous perception of architecture.

A group of functionally interconnected constructions necessary for living - hujras, cult (mosque, minaret), hall premises for zeals, zikr (zikrkhana), for majlises (jamaatkhana), 40-days fasting (chillakhana), household-subsidery premises.

Zusammenfassung auf Deutsch

Die Kultkomplexe des mittelalterlichen Aserbaidschan. Khanegahs

Im Panorama der mittelalterlichen Architektur Aserbaidschans haben die Khanegen einen sehr bedeutenden Platz, der mit der wichtigen Rolle der Ideologie und dem gesellschaftspolitischen Leben der Gesellschaft völlig verbunden ist. Das Auftreten von Khanegahs war direkt auf die weite Verbreitung des Sufismus abgestimmt - eine mystisch-asketische Tendenz im Herzen des Islam in den Ländern des muslimischen Ostens zur Zeit der abbasidischen Kalifen.

Im X Jahrhundert wächst die Zahl der Sufismus-Anhänger (Sufi Majlises in Khoy und Ardabil), das Institut "Sheikh-Murid" formt sich, wenn es zu der Weitergabe von Sufi-Kenntnissen durch Tutoren-Murshids kommt, die in Khanegahs im Laufe eines Jahrhunderts verwirklicht wurden lange Zeit. Sie waren gleichzeitig die Zentren des religiös-philosophischen Denkens, es gab Zentren großer Nächstenliebe, die oft über große materielle Mittel verfügten, auf deren Kosten ein Teil der Gemeinschaft (westeuropäischer „Orden“) in Khanegahts lebte, ein anderer bestand aus solchen von Pilgern,

die Hadsch nach Mekka aufführen, zu abgelegenen Wohnorten für Eremiten, die in der Stadt und in den Ländern umherwandern, um Missionare zu werden und Ideen und Studien zum Sufismus in Khanegahs zu verkünden. Die letzten waren "... die Ruhestandsorte der Sufis mit dem Ziel, den Allerhöchsten zu verehren." (Al-Macrizi), das sind zaviya, takiya. Kubba, Ribat, Dargah, Daira und andere Funktionen und architektonische Ausdrücke, die „nicht immer eintönig“ waren (Starodoub T)

Die Quellen der Zusammensetzung von Khanega sollten nach funktionellen Notwendigkeiten von Konstruktionen durchsucht werden, deren Menge durch Anforderungen und die Reihenfolge der religiösen Richtungen bestimmt wird, die durch eine Reihe bestimmender Zeichen definiert sind. Die Änderung des Themas erfolgt in gegenseitiger Anordnung der Hauptelemente, die durch die Zusammensetzung der Konstruktion (des Komplexes) bestimmt werden. „Tasavvufs ohne Wohnung“ mit einer begrenzten Anzahl von Gebäuden haben einen wichtigen Platz. Nur wenige von ihnen, darunter Khanegah auf Alinja-Chai, Khanegah auf Pirsaat-Chai und andere, sind zu uns gekommen. Eine wichtige Eigenschaft - die Synthesen von Architektur und dekorativer angewandter Kunst bekommen in ihnen besonders einen tiefen Klang und als Ergebnis der Verwendung der Vielfalt von Stilen und Methoden der dekorativen Verzierung wurde eine wirklich harmonische Umgebung geschaffen. Die Dekoration als künstlerisches Mittel förderte die vorteilhafteste Wahrnehmung der Architektur.

Eine Gruppe funktionell miteinander verbundener Konstruktionen, die zum Leben notwendig sind - hujras, Kult (Moschee, Minarett), Hallenräume für Eifer, zikr (zikrkhana), Majlises (jamaatkhana), 40-tägiges Fasten (chillakhana), Räumlichkeiten für Haushaltsunterstützung.

Résumé en français

Les complexes cultes de l'Azerbaïdjan médiéval. Khanegah

Dans le panorama de l'architecture médiévale de l'Azerbaïdjan, les khanegahs ont une place très importante entièrement liée au rôle important

de l'idéologie et de la vie socio-politique de la société. L'apparition des khanegahs était directement coordonnée avec une large diffusion du soufisme - tendance mystico-ascétique au sein de l'islam dans les pays de l'est musulman à l'époque des califes abbassides.

Au Xe siècle, le nombre d'adeptes du soufisme (majlis soufis à Khoy et Ardabil) croît, prend forme l'institut «Sheikh-murid», quand survient la transmission des savoirs soufis par les tuteurs-murshids réalisés dans les khanegahs au cours d'une Longtemps. Ils étaient en même temps les centres de la pensée religieuse et philosophique, il y avait des centres de grande charité ayant souvent de grands moyens matériels à la disposition des biens vakf une partie de la communauté («orden» ouest-européenne) vivait dans des khanegahts, une autre consistait des pèlerins exécutant le pèlerinage à La Mecque, dans des habitations isolées pour des ermites errant dans les villes et les pays dans le but de missionnaires, proclamant des idées et des études sur le soufisme dans les khanegahs. Les derniers étaient «... les lieux de retraite des soufis dans le but d'adorer le Très-Haut». (Al-Macrizi), ce sont les zaviya, takiya, kubba, ribat, dargah, daira et autres fonctions et expressions architecturales qui n'étaient «pas toujours monotones» (Starodoub T)

Les sources de composition des khanegahs doivent être recherchées dans la nécessité fonctionnelle de constructions dont l'ensemble est conditionné par des exigences et l'ordre des directions religieuses définies par une série de signes déterminants. La modification du thème est en disposition mutuelle des principaux éléments déterminés par la composition de la construction (complexe). Les «Tasavvufs sans habitation» avec un nombre limité de bâtiments occupent une place importante. Seuls quelques-uns d'entre eux, y compris khanegah sur Alinja-chai, khanegah sur Pirsaat-chai et d'autres, nous sont parvenus. Une qualité importante - les syntheses de l'architecture et de l'art décoratif appliqués obtiennent en particulier un son profond et à la suite de l'utilisation de la diversité des styles et des méthodes d'ornement décoratif, il a été créé un environnement vraiment harmonieux. Le décor comme moyen artistique a favorisé la perception la plus avantageuse de l'architecture.

Un groupe de constructions fonctionnellement interconnectées nécessaires à la vie - hujras, culte (mosquée, minaret), locaux de la salle pour

les zélés, zikr (zikrkhana), pour les majlises (jamaatkhana), jeûne de 40 jours (chillakhana), locaux pour les ménages.

م لخص

الخاند قاه الـ و سطى الـ عصور فـ يـ أذربـ يـ جـان عـ بـادـة مـجمـع

بـ أـهـيـة خـانـد يـجـهـتـ عـبـرـ تـمـ ، لـأـذـربـ يـجـانـ الـ وـ سـطـى الـ عـصـورـ فـ يـ الـ عـمـارـةـ بـ اـذـورـاـماـفـ يـ الـاجـ تـمـاعـيـةـ وـالـاحـيـاـلـيـ دـيـ وـلـوـجـيـةـ الـامـهـمـ بـ الـدـورـ تـمـامـاـ مرـتـ بـطـةـ كـ بـيرـةـ منـ وـاسـعـ اـذـ تـشارـمـعـ مـبـاـشـرـةـ الـخـانـدـ قـاهـ ظـهـورـتـ نـسـقـيـقـتـ مـلـ لـمـحـ تـمـعـ الـ سـيـاسـيـةـ الـمـسـلـمـ الـشـرقـ بـ لـدـانـ فـ يـ إـسـلامـ حـضـنـ فـ يـ ذـزـعـةـ . الـ صـوـفـ يـ ذـزـعـةـ . الـ صـوـفـ يـةـ الـعـ بـاسـ يـ بـينـ الـخـلـفـاءـ فـ تـرـةـ فـ يـ الـصـوـفـ يـةـ الـمـجـالـسـ) الـصـوـفـ يـةـ أـتـ باـعـمـ مـتـزـاـيـدـ عـدـ هـنـاكـ ، رـالـ عـاـشـ الـ قـرنـ فـ يـ اـذـ تـقـالـ يـ حـدـثـ عـنـدـمـاـ ، "مـرـيـدـالـ شـيخـ" مـعـهـدـ شـكـلـ يـ أـخـذـ ، (وـأـرـدـبـ يـلـ خـويـفـ يـ وـقـتـ الـخـانـجـةـ فـ يـ تـحـقـقـواـ الـذـيـنـ الـمـرـشـدـ الـمـعـلـمـ يـنـقـ بـلـ منـ الـصـوـفـ يـةـ الـمـعـرـفـةـ هـنـاكـ وـكـانـتـ ، الـفـلـسـدـ فـيـ - الـذـيـنـ نـيـ الـفـكـرـ مـرـاـكـزـ نـ فـسـهـ الـوقـتـ فـ يـ كـانـ وـاـ طـوـيـلـ ذـ فـقـةـ فـ يـ كـ بـيرـةـ مـادـيـةـ وـسـائـلـ الـأـحـ يـانـ مـنـ كـ ثـيـرـ فـ يـ لـهـاـكـ بـيرـةـ خـيـرـيـةـ رـاـكـزـمـ وـآـخـرـ ، فـ يـ يـعـ يـشـونـ الـذـيـنـ (أـورـوبـاـ غـربـ) الـمـجـ تـمـعـ مـنـ جـزـءـ vakfـ الـمـمـ تـلـكـاتـ لـ لـنـاـ سـكـ بـ عـدـ عنـ الـمـسـكـنـ إـلـىـ ، الـمـكـرـمـةـ مـكـةـ إـلـىـ الـحـجـ أـداءـ الـحـجـاجـ مـنـ يـ تـأـلـفـ وـدـرـاـسـاتـ أـفـ كـارـالـ وـإـعـلـانـ الـتـ بـشـيرـ بـهـدـفـ وـالـ بـلـدـانـ الـ بـلـدـةـ فـ يـ تـجـولـونـ الـذـيـنـ بـ غـرـضـ الـصـوـفـ يـ بـينـ تـ قـاعـدـ أـمـاـكـنـ ...ـ آـخـرـهـ وـكـانـتـ . الـخـانـجـةـ فـ يـ الـ تـصـوـفـ وـالـرـبـاطـ الـأـلـاـكـ بـةـ بـذـ كـيـةـ ، زـافـ يـاـ هيـ هـذـهـ ، (مـكـرـبـ زـيـ آلـ) . "الـأـئـمـةـ لـىـ إـلـىـ الـعـ بـادـةـ دـائـمـاـتـ كـنـ لـمـ" الـ تـيـ الـمـعـمـارـيـةـ وـالـ تـعـابـ يـرـ الـمـهـامـ مـنـ وـغـ يـرـهـاـ وـالـدـايـرـةـ وـالـدـارـجـةـ (ـتـ يـ سـ تـارـوـدـوـبـ) "رـتـ يـ بـةـ

لـ إلـ شـاءـاتـ الـاوـظـ يـ فـيـ الـ ضـرـورـةـ فـ يـ الـخـاجـةـ تـ كـوـيـنـ مـصـادـرـ عـنـ الـ بـحـثـ يـ ذـ بـغـيـ
الـدـيـ ذـيـ الـاـتـ جـاهـتـ وـرـتـ يـبـ بـ الـمـ طـلـ بـاتـ مـشـروـطـةـ الـمـجـمـوعـةـ تـ كـوـنـ الـ تـيـ
الـ تـصـرـفـ فـ يـ هـ الـمـوـضـوعـ تـ عـدـيـلـ الـمـحـدـدـةـ الـعـلـامـاتـ مـنـ سـلـسـلـةـ فـ يـ الـمـحـدـدـةـ
(ـمـعـقـدـةـ) الـ بـنـاءـتـ كـوـيـنـ تـ حـدـدـهـ الـ تـيـ الرـؤـىـ يـسـيـةـ لـ لـعـنـاـصـرـ الـمـ تـ بـادـلـ.

الأخاذ جة منهم م نهم ق لة . مهم مكان لها الأم باند ي من محدود عدد عم مسكن دون ت اساف وف
المعمارية الهند سة ت راكب - مهمة جودة إلـ يـ نـاـتـ وـاـقـدـوـغـ يـرـهـ الـخـانـ قـاهـ ، الـنـهـرـ عـلـىـ
مجموعة لا س تخدام وذ ت يجة الـعـمـيـقـ الـسـبـرـ خـصـوـصـاـتـ كـتـسـ بـهـاـ الـزـخـرـفـ يـ وـالـ فـنـ
حـقـاـمـ تـنـاغـمـ يـ ثـقـبـ إـذـ شـاءـ تـمـ ، الـمـزـخـرـفـةـ الـزـخـرـفـةـ وـطـرـقـ الـأـسـالـ يـبـ منـ مـ تـنـوـعـةـ
بـ لـعـمـارـةـ فـأـدـةـ الـأـكـ ثـرـ الـ تـصـورـ عـزـزـ فـ نـيـةـ كـوـ سـيـلـةـ الـدـيـ كـورـ

خلاصه

مجموعه‌ای از فرقه قرون وسطایی آذربایجان. خانقاہ

در پانوراما معماری قرون وسطایی آذربایجان، خانجیه از اهمیت زیادی برخوردار است که کاملاً با نفقن مهم ایدئولوژی و زندگی اجتماعی و سیاسی جامعه در ارتباط است. ظهر خانقاہ مستقیماً با گسترش گستردگی تصوف - گرایش صوفیان - تماشی به سینه اسلام در کشورهای خاورمیانه در دوره خلافت عباسی هماهنگ بود.

در قرن دهم، تعداد بیشتری از پیروان صوفیان وجود دارند (شوراهای صوفیان در خوی و اردبیل) که شکل « مؤسسه شیخ مرید» را تشکیل می‌دهند، وقتی انتقال دانش صوفیانه توسط معلمان راهنمایی که در مورد خانجا تحقیق می‌کردند صورت می‌گیرد. مدت طولانی در عین حال آنها مراکز تفکر دینی-فلسفی بودند و مراکز بزرگ خیریه‌ای وجود داشتند که غالباً وسائل و مواد مادی زیادی را به قیمت وکف بخشی از جامعه (اروپای غربی) که در آن زندگی می‌کردند، داشتند و دیگری متشکل از زائرانی که حاج را در مکه انجام می‌دادند، به محل زندگی خود می‌روند. از راه دور برای مواهبانی که با هدف موعظه، شهر و کشور را پرسه می‌زنند، ایده‌ها و مطالعات خود را درباره تصوف در خانجا اعلام می‌کنند. آخرین مورد آن